

УДК: 821.161.2.09

Н. О. Чиж,

Рівненський державний гуманітарний університет

ВОЄННИЙ ЩОДЕННИК ЯК «ТЕКСТ ПАМ'ЯТІ» В УМОВАХ ЕКСТРЕМАЛЬНОГО НАПРУЖЕННЯ ОСОБИСТОСТІ

У статті зосереджено увагу на жанрі щоденника. Военний щоденник розглянуто як такий, що акумулює в собі драматизм переживання героя, своєрідний патріотичний пафос та націленість на екзистенційну проблематику. Форма відкритості, щирості в цих доробках залежить не лише від психологічного складу автора, а й значною мірою від суспільної ситуації, оскільки щоденник є документом часу, і доміантою у ньому є «історія». Хоча О. Довженко та А. Любченко в щоденниках здебільшого приділяли увагу лише актуальним подіям, проте загалом він має велике значення як «текст пам'яті», оскільки в ньому порушувалась і проблематика минулого.

Ключові слова: щоденник, екзистенція, екзистенційний дискурс, воєнна проза, «межова ситуація», «текст пам'яті», жанр.

ВОЕННЫЙ ДНЕВНИК КАК «ТЕКСТ ПАМЯТИ» В УСЛОВИЯХ ЭКСТРЕМАЛЬНОГО НАПРЯЖЕНИЯ ЛИЧНОСТИ

В статье сосредоточено внимание на жанре дневника. Военный дневник рассмотрен как таковой, что аккумулирует в себе драматизм переживания героя, своеобразный патриотический пафос и нацеленность на экзистенциальную проблематику. Форма открытости, искренности в этих доработках зависит не только от психологического склада автора, но и в значительной степени от общественной ситуации, поскольку дневник является документом времени и доминантой, в нем есть «история». Хотя О. Довженко и А. Любченко в основном уделяли в дневниках внимание актуальным событиям, однако в целом дневник имеет большое значение как «текст памяти», поскольку в нем поднималась и проблематика прошлого.

Ключевые слова: дневник, экзистенция, экзистенциальный дискурс, военная проза, «пограничная ситуация», «текст памяти», жанр.

MILITARY DIARY AS A «TEXT OF THE MEMORY» IN THE CIRCUMSTANCES OF THE EXTREMAL TENSION OF THE INDIVIDUAL

The article focuses its attention on the genre of diary. The diaries taken for analysis are diaries of Oleksandr Dovzhenko and Arkadii Liubchenko which represent different perceptions of military experience. However, all these works are united by the common existential discourse. The form of openness and sincerity in these works depends not only on the psychological makeup of the author, but also to a large extent on the social situation, as the diary is a time document and «history» is dominant in it. Although the authors primarily paid attention to current events, in general diaries are important as «memory text» because they brought up problems of the past. The authors mainly compare war experience with pre-war memories or authors' ideal imagery.

Key words: diary, existence, existential discourse, military prose, «boundary situation», «memory text», genre.

Війна зазвичай загострює громадянські та культурні проблеми суспільства. Україна через своє особливе геополітичне становище й перебування на межі західної та східної цивілізацій віками була втягнута в криваві війни, через що багато поколінь наших попередників зазнали на собі драматичних випробувань, що супроводжують роки лихоліття. Особливими масштабами відзначалися збройні конфлікти ХХ століття. У нашій країні відбувалася поетапна мілітаризація суспільної свідомості, що виявилось в різних сферах життя, зокрема в культурі. Упродовж великих і малих збройних конфліктів, під знаком яких минула більша половина ХХ століття, формувалася особлива психологія людини, що була змушена жити й працювати в умовах постійної загрози для безпеки та життя.

Період Другої світової війни, яка стала найбільшою катастрофою в історії людства, до краю загострив відчуття кризи та дезорієнтації у свідомості культури. Переживання людиною «межових ситуацій» (К. Ясперс) неодмінно актуалізує екзистенційну свідомість, спонукає до глибоких роздумів про життя і смерть, про основоположні проблеми особистості, а також про долю народу, держави, культури й цивілізації. Таку свідомість характеризує постійне відчуття розгубленості, кризи, відчаю. Зрозуміло, що досвід війни акумулює ці відчуття, що безпосередньо відбилосся у воєнній прозі. Слід також брати

до уваги, що національна ментальність українців узагалі схильна до емоційного сприйняття світу та загостреного переживання екзистенційних станів. Адже протягом віків утисків та неволі в національному характері виробилось екзистенційно-межове світовідчуття, що виявлялося в усвідомленні неминучості та покірності долі.

Указані вище чинники обумовлюють інтерпретацію української воєнної прози в контексті категорій екзистенційного мислення, оскільки така проза свідомо й цілеспрямовано зображувала людину в екстремальних ситуаціях, чим виявила винятково цінний досвід буття. Період Другої світової війни став для українських письменників справжнім випробуванням, а в їхній творчості характерно відбилися душевні переживання та стани людини в умовах постійної смертельної загрози. Для аналізу візьмемо найбільш прикметні, на наш погляд, щоденники цього періоду (Олександра Довженка та Аркадія Любченка), що представляють різне сприйняття воєнного досвіду. Водночас усі ці твори об'єднані спільністю екзистенційного дискурсу.

У своєму житті людина стверджує себе, підпорядковуючи собі можливості, проте яких би висот вона не досягла – все ж залишається лише частиною самореалізації людини. Якщо раніше вона апелювала до зовнішніх чинників, для пояснення своїх же проблем, то тепер, замикаючись на собі, вона є, водночас, загадкою для себе. Головною ж проблемою для людини стає вона сама. Саме щоденники були формою або способом вираження суб'єктивного і потаємного змісту людини. І не дивно, що якраз література ставала сповідальним жанром, нерідко набуваючи структури і стилістики інтимних записок, щоденника.

Сучасний тип культури і спосіб суспільного життя, форми спілкування сприяють неухильному спаду потреби вести щоденники, писати листи, в інший спосіб фіксувати свої думки, почуття, оцінки. Сучасна людина взагалі стоїть перед перспективою розучитися писати, адже важко зараз уявити собі людину, що схилилась вечорами над щоденниковими записами. Дозвілля заповнює телевизор, лист замінено телефонним дзвінком, факсом, у кращому випадку – інтернет спілкуванням або вітальною листівкою.

Отже, жанр щоденника ХХІ століття зникає, вироджується. Першим присудом про щоденник було: *«пишеться для себе і не розрахований на публічне сприймання...»* [11, с. 731]. Проте в щоденниках поряд із записами різних побутових справ та подробиць особистого життя знаходимо речі, які мають історичну цінність.

«Słownik literatury polskiej XX w.» так подає визначення жанру щоденника: *«він пишеться в той час, коли відбуваються події, або через дуже малий часовий проміжок, без відчуття їх закінченої цілісності, тому що погляд у невідоме завтра – відкритий»* [17, с. 49-54]. Завдання щоденника – передати загальне через конкретне, індивідуальне. Однією з оригінальних форм оповіді у ньому є відтворення внутрішнього стану героя через монолог, який стає засобом вираження психології колективу, а через думки й роздуми оповідача читач пізнає настрої ширшого загалу, народу, суспільства. Отже, автор щоденника прагне передати образ епохи та вплинути на уявлення й оцінки, що утверджуються у свідомості широких суспільних кіл.

На кожному етапі свого життя письменник бачить ту чи ту подію по-різному, з особливістю відбувається і її трактування у екстремній для митця період.

Зосередимо свою увагу на дослідженні зазначених щоденників, що були написані в період Другої світової війни, простежимо їхню особливість.

Перші записи «Щоденника» О. Довженка датовані 1941-м роком (без зазначення дня й місяця). Регулярно вони з'являються з 6 березня 1942 р., починаючи від нотаток, зроблених у Ворошиловграді (Луганську). Спочатку автор називав ці тексти «Записними книжками», чотири з яких становлять «Щоденник». Уперше їх було опубліковано 1958 року в часописі «Дніпро» (№ 3-4) під назвою «Із записних книжок воєнних літ».

Важливою віхою в історії «Щоденника» став 1962 рік, коли вперше були опубліковані досить гострі нотатки О. П. Довженка. Недарма у фонді П. Г. Тичини зберігається «Літературна газета» № 32 від 10 жовтня 1962 р., в якій рукою Павла Григоровича підкреслено червоним олівцем майже всі рядки цієї великої публікації, зокрема хрестоматійний нині запис *«...чому любов до свого народу є націоналізм?»*. Вперше українською мовою під назвою «Щоденник» ці тексти були надруковані знову-таки в часописі «Дніпро» (1962 р., № 7-12). Потім було зроблено чимало спроб видання «Щоденника», проте повний текст цього твору з'явився лише нещодавно, що і зумовило малодослідженість твору.

«Щоденник» О. Довженка, як і будь-яка мемуарна література, містить багатий і цікавий матеріал. Тут і факти з життя самого автора, і події воєнної дійсності, свідком яких довелось йому бути. Особливу ж вартість «Щоденника», на нашу думку, визначають Довженкові високоемоційні, схвильовані думки, узагальнення та критичні роздуми щодо війни, окремих життєвих подій, духовної атмосфери суспільства. Тому «Щоденник» постає як складний і багатоаспектний філософсько-літературний твір, що, як і все мистецтво Довженка, *«ґрунтується на рішучому втручанні художника в життя!»* [4, с. 160].

У щоденнику чітко відстежуємо дві лінії. Перша містить відбиття соціальної атмосфери суспільства. Його турбує, наприклад, те, що в країні занедбано музеї, що розкрадають цінності Лаври, що знищують пам'ятки старовини. Митцю тривожно за відсутність українського словника чи офіційної української історії. Він переймається долею Кам'янець-Подільської башти, Микільського собору, Чернігівського му-

зею, Спаської церкви. Про ці та інші свідчення занепаду історичної культурної спадщини українського народу знайдено чимало суджень і схвильованих роздумів у його воєнних записниках. Між занедбаними пам'ятками історії, що представляють героїчне минуле народу, і подіями та явищами сучасного йому життя, письменник вбачав прямий зв'язок. Будь-який вияв непошани до старовини, до свого минулого Довженко розцінював як свідчення моральної катастрофи народу, яка ідентична фізичній загибелі. У «Щоденнику» помічаємо появу образу відчаю, що поглинає останні сподівання на звільнення рідної землі та переходить в екзистенційне розуміння безперспективності надії. 21. 06. 1942 р. Довженко записав у «Щоденник»: «*Народ мій український чесний, тихий і роботязий... потерпає і гине, спантеличений, обездолений в арійській катівні. Болить у мене серце день і ніч*» [3, с. 272].

Друга – особиста, тут йдеться і про плани Довженка щодо літературної діяльності «*Треба подумати і поєднати їх у один твір*» [3, с. 186], і про особисту трагедію «*Мені сорок вісім років. Моєму серцю – шістдесят. Воно зносилося від частого гніву, і обурення, і туги*» [3, с. 258]. Отже, маємо право виокремити двоплановість щоденника.

Із кожною перегорнутою сторінкою все частіше помічаєш, як в ідеалізовану боротьбу (художня свідомість О. Довженка, його творче кредо – у красі більше істини, ніж у голій правді – особливо відчутні у щоденнику, оскільки суперечать щоденнику як такому, що повинен бути голою правдою) вклинюються будні з численним бомбардуванням сіл, де зупинявся письменник. Автор ніби розчиняється в роботі тексту і відчуває відчуження від висловленого. Важко виявити, що набуває більшої значущості: саморух тексту чи авторське самовираження.

Проаналізуємо щоденник іншого українського письменника А. Любченка. Відчуття «*постійного погляду в минуле*» не полишає впродовж усього читання твору. В ньому відбиті події з точними координатами місця: від Харкова до Бад-Кіссінген та чіткими часовими рамками: між 2.11.1941 і 21.02.1945. Пам'ять ходить за Любченком невідступно, вона тут не просто притаєно існує – як це кожному із нас знайоме – напливаючи й нагадуючи про себе, а владно вдирається в сучасне мислення і казання автора, що трансформує жанрову сутність всієї оповіді.

Слід зазначити, що в «Щоденнику» виразно проявляється відносно автономний «текст пам'яті», що являє собою певну систему «текстів у тексті». Можна вичленувати дві головні складові цієї системи. Це текстовий шар автобіографічної пам'яті: дитинство, батьківський дім, двокласна школа на Слободі, гімназія у Сквирі, тетіївське повстання 1919 року («чудесний, бурхливий і страшний Тетіїв»), взяття в полон 14-ою армією, «Вінницьке чистилище», щасливий порятунок тощо. Цей шар займає у «Щоденнику» не надто багато місця. Принаймні менше, ніж «текст» літературної пам'яті: спогади, подробиці окремих епізодів спілчанського життя і взаємостосунків, миготіння письменницьких імен, постатей, облич, професійні зауваги, міркування, оцінки, рефлексії... [15, с. 65-69].

Важливу роль у «Щоденнику» А. Любченка відводить сновидінням та їх тлумаченню. Автор розкриває дуже хистку, розмиту, слизьку грань психічного життя непересічної особистості, і то особистості творчої, тобто надмірно чутливої, схильної до загострених емоційних реакцій, і до того ж на тлі виняткових подій і обставин, сповненої трагічних контрастів історичної дійсності (адже художній час твору охоплює рамки Другої світової війни). Слід зазначити, що початкове захоплення в «Щоденнику» А. Любченком німецькою стратегією згодом змінюється гіркотою розчарування, коли автор «Вертепу» стає свідком масового терору проти українського населення: «*Мучить мене думка про долю мого народу... Німці мають гасло: геть большевиків ... і українських націоналістів!... Вічна розиматованість серця, незмінне гноблення, невгамучий біль. Як тяжко, як тяжко любити цю батьківщину, і несеш цю любов, як невтишиме страждання, як досмертний хрест. Господи, помози!*» [12, с. 121-122].

Отже, автори воєнних щоденників безпосередньо переймаються долею свого народу в часи воєнного лихоліття, тому їхні твори цілком можна вважати націєцентричними, принаймні ця домінанта чітко виражена в щоденниках О. Довженка та А. Любченка.

Варто зазначити, що форма відкритості, щирості у воєнних щоденниках залежить не лише від психологічного складу автора, а й, значною мірою, від суспільної ситуації (у нашому випадку – війни), оскільки щоденник є документом часу і домінантою в ньому є «історія». Воєнні щоденники – незвичайні літературні документи, на прикладі яких можемо говорити про велику дозу художньої та документальної автентичності зображуваного. Хоча автори здебільшого приділяли увагу актуальним подіям, проте загалом щоденники мають велике значення як «текст пам'яті». Вони переважно зіставляють воєнний досвід із довоєнними споминами або ідеальними уявленнями авторів. Різні мотиви й епізоди щоденників своєрідно об'єднує біографічна пам'ять, в яку включено драматичні епізоди війни – голод, холод, страх, смерть, самотність, відчай тощо. Зміст досліджуваних воєнних щоденників Олександра Довженка та Аркадія Любченка показує нам, наскільки відверта є позиція авторів та наскільки відповідально вони прагнули оцінити екзистенційну ситуацію межі.

Література:

1. Волков А. Щоденник або журнал / А. Волков, І. Даровська // Лексикон загального та порівняльного літературознавства. – Чернівці : Золоті литаври, 2001. – С. 625–626.

2. Воропай О. Мемуарна література / О. Воропай // *Визвольний шлях*. – 1983. – Кн. 3. – С. 374–378.
3. Довженко О. Зачарована Десна. Україна в огні. Щоденник / О. Довженко. – К., 1995. – 576 с.
4. Загребельний П. Спроба автокоментаря / П. Загребельний // *Література і сучасність*. Вип. ІХ. – Київ : Рад. письменник, 1976. – С. 145–168.
5. Захарчук І. В. Війна і слово (Мілітарна парадигма літератури соціалістичного реалізму) : монографія / І. В. Захарчук. – ПВД «Твердиня», 2008. – 406 с.
6. Іванишин П. Національно-екзистенційна методологія : герменевтична актуалізація / Петро Іванишин // *Слово і Час*. – 2003. – № 4. – С. 33–45.
7. Сміт Ентоні Д. Національна ідентичність / Сміт Ентоні Д. – К., 1994. – С. 18–149.
8. Костюк В., Денисенко В. Модерн як поле експерименту (Комічне, фрагмент, гіпертекстуальність) / В. Костюк, В. Денисенко. – К., 2002. – С. 7.
9. Кошелівець І. Олександр Довженко. Спроба творчої біографії / І. Кошелівець. – Мюнхен, Сучасність, 1980. – С. 242–243.
10. Кревецький І. Українська мемуаристика. Її сучасний стан і значення / І. Кревецький. – Кам'янець : Стрілець, 1919. – 31 с.
11. Літературознавчий словник-довідник / За ред. Р. Т. Гром'яка, Ю. І. Коваліва, В. І. Теремка. – К. : ВЦ «Академія», 2006. – 752 с.
12. Любченко А. Щоденник / Аркадій Любченко. – Львів – Нью-Йорк, 1999. – 383 с.
13. Муратов І. Від задуму до завершення / І. Муратов // *Біля творчих джерел*. Роздуми письменників про художню творчість. – Київ : Рад. письменник, 1968. – С. 43–60.
14. Пахаренко В. Начерк Шевченкової етики / Василь Пахаренко. – Черкаси : Брама – Україна, 2007. – 208 с.
15. Пізнюк Л. Аркадій Любченко як гравець на полі тоталітаризму (проблема інтерпретації «Щоденника» А. Любченка) / Л. Пізнюк // *Магістеріум*. Літературознавчі студії. – 2007. – № 29. – С. 65–69.
16. Танчин К. Психологія писання щоденника : стимули, призначення, мета / К. Танчин // *Мандрівець*. – 2003. – № 6. – С. 28–33.
17. Gzermińska M. Autobiograficzne formy // *Słownik literatury polskiej XX wieku*. – Wrocław – Warszawa – Kraków, 1992. – S. 49–54.